

піша пра лейтэнанта Беражнога, які загінуў у баі ў Венгрыі за два месяцы да Перамогі, але не называў імя. Па ўсіх звестках, дадзеных Быкавым, гэта мой сын Беражной Уладзімір Аляксандравіч, які знік без вестак... Я ўжо страціла надзею, што даведваюся што-небудзь пра сына, бо нямала маці да гэтага часу не ведаюць, дзе і як загінулі іх сыны. І вось артыкул, надрукаваны вамі, зноў патрывожыў рану майго сэрца...» (з ліста Г. Беражной, г. Андзіжан).

«...Я, як і мільёны іншых дзяцей таго часу, страціла ў гэтай вайне бацьку. Калі ён ішоў на фронт, мне было 4,5 гады, а калі загінуў, 9 гадоў. І, як многія мае аднагодкі, я бацьку ведаю толькі па фотакартцы... Я прачытала артыкул Ваалы Быкова "Наша трывожная памяць", дзе распавядаецца пра цяжкія баі ў Венгрыі каля станцыі Шыманторнія. Гэтая назва станцыі мяне

вельмі растрывожыла, бо мой бацька загінуў менавіта ў Венгрыі, і ў наведамленні ўказваецца, што пахаваны ў населеным пункце Шыманторнія... Вельмі хацелася б пачуць з вуснаў жывога сведкі пра апошнія дні жыцця бацькі...» (з ліста Л. Брэнер, г. Каламыя).

Зрэшты, здаралася і зусім нечаканае: часам чытачы шукалі не сваякоў, а... самога Васіля Быкава. Да прыкладу, Асхат Муратаў з Кіева пісаў Васілю Уладзіміравічу: «Я з 1.11.1942 да 10.11.1944 года ваяваў на тэрыторыі Калінінскай вобласці і Беларусі складзе 91 гв. стр. дывізіі ад камандзіра стралковай роты да камандзіра батальёна, увесь час на перадавой. У нас быў камсорг батальёна В. Быкаў, можа, гэта Вы?»

Заканчэнне будзе.

Наталія ШАПРАН.

Новае прачытанне

ПОШУКІ БАЦЬКАЎШЧЫНЫ Ў ВАЕННАЙ ПРОЗЕ КУЗЬМЫ ЧОРНАГА

УДК 821.161.3

Артыкул прысвечаны разгляду скразной для творчасці К. Чорнага тэмы пошукаў Бацькаўшчыны. У якасці матэрыялу даследавання абраны раманы "Бацькаўшчына", "Трэцяе пакаленне" і "Млечны Шлях", апавесць "Заўтрашні дзень", і апавяданне "Буры". Адзначаецца, як Першая сусветная і Вялікая Айчынная войны паўплывалі на ўспрыманне персанажаў усяго комплексу чыннікаў, звязаных з такой катэгорыяй, як Бацькаўшчына. Падкрэсліваюцца пэўныя падзеі і працэсы (нацыянальны ўціск, бежанства, сацыялістычнае будаўніцтва, "страчанае маленства"), што ўскладнялі набыццё (захаванне) станючага вобразу Радзімы.

Ключавыя словы: беларуская літаратура, военная проза, Бацькаўшчына, навала-кантынуум.

The article is devoted to the topic of the Motherland search which characterises the whole creative activity by K. Corny. Such novels as 'The Motherland', 'Third Generation' and 'Milky Way' and short stories 'A Day of Tomorrow' and 'Tempests' are chosen as the research material. It is noted that the First World War and the Great Patriotic War affected characters' perception of the whole complex of causes related to such a category as the Motherland. Certain events and processes (national pressure, refugee existence, socialist construction, 'lost childhood') which complicated the acquisition (or saving) of a positive image of the motherland are highlighted.

Пачатак ХХ ст. супаў з вялікай колькасцю лёсавызначальных для беларускага народа падзей. Айчынная літаратура не засталася ўбаку ад надзённых працэсаў і ўвасобіла перыпетыі гісторыі сінхронна ці з невялікай часовай адлегласці. У такім кантэксце вызначалася спадчына класіка беларускага прыгожага пісьменства Кузьмы Чорнага, які асэнсоўваў нацыянальную гісторыю, што праходзіла перад яго вачыма, заўважаў, што жыў у эпоху, "калі чалавецтва найбольш ганарылася сваёй цывілізацыяй і найбольш сыходзіла крывёй і енчыла ў пакутах з таго, што ясны розум яго занядаў тое вялікае, што магло б быць названа сэнсам светабудовы, - гэта чалавечая сумленне" [1, с. 348]. М. Мішчанчук, разважаючы пра здабыткі прэзіра, згадаў галерэю тых воб-

разаў, якія канцэптуальна характарызавалі літаратурна-мастацкія пошукі прэзіра: "Беларусь, што апынулася на скрыжаванні; Вялікі Злодзей, які ўкраў у дзяцей - дзяцінства, у старых - спакойную старасць, у беларусаў - бацькаўшчыну; Млечнага шляху, залітага крывёю бязлітасных войнаў" [2, с. 92].

Асобную старонку ў спадчыне К. Чорнага заняла ваенная тэматыка. Раман "Бацькаўшчына" (паводле А. Рагулі, раман-прытча, адзін з першых у айчыннай прозе палітычных раманаў [3, с. 430]) адмыслова распачаў дэталёвую гаворку пра стан перманентнага ўзброенага супрацьстаяння, характэрнага для першай паловы ХХ ст. (працяг яна знайшла, напрыклад, у раманах "Трэцяе пакаленне" і "Млечны Шлях").

Нацыянальная гісторыя вымушала звярнуцца да Першай сусветнай вайны і падзей, звязаных з усталяваннем савецкага ладу на прасторах былой Расійскай імперыі, а таксама з нямецкай і польскай акупацыяй і штучным падзелам тэрыторыі, дзе кампактна жылі этнічныя беларусы, на дзве часткі. У такіх умовах узнікала прадчуванне і іншых навал (Вялікай Айчыннай). Паводле Л. Корань, К. Чорны “нідзе не піша ні пра якую з войнаў і рэвалюцый XX стагоддзя... як пра канкрэтную катэгарычную вежу, як пра нейкі якасны зрух на шляху чалавецтва. Для К. Чорнага гэтыя з’явы - заўсёды ў масоўцы, гэтыя катастрофы апаноўваюць беларускага селяніна гэтак няўхільна і... рэгулярна, што ён фіксуе толькі іхнюю сутнасць і вынікі ў сваім лёсе: бежанства, страта дома, смерць блізкіх, пакуты дзяцей” [4, с. 110]. Меркаванне даследчыцы пацвердзім вытрымкай з апавядання “Буря”: “За мноства вёрст адсюль узрываліся камяніцы, на чыгунках рваліся цэлыя паязды, а тут не было вялікага стуку. Тут проста гарачымі днямі асыпалася пераспелае жыта, і начамі ціха гарэлі вёскі - смерць у цішы страшней за раптоўную смерць у бурях.

Тады жах панаваў над зямлёй; з чорнымі дымамі пльыў ён над дарогамі. Быў ён у бляску сонца і ў трывожным шуме жыта. Яно, месцамі зжатае, валялася на зямлі ў расцярушаных мэндліках, рэшта высыталася на зямлю спелым і перасохлым зернем. Цяпер яго не жалі і не вазілі, і дарогі былі пустыя і нудныя” [5, с. 466]. Адзначым, што твор убачыў свет у 1926 г. Апавядальнік прыгадваў свае ўражанні часоў польскай акупацыі, але, відавочна, сам аўтар бачыў у гэтым малюнку і далягляды мінулай Першай сусветнай, і абрысы будучых катаклізмаў. Шырэй ва ўрыўку адчувалася фальклорная стыхія, бо асобныя вобразы (*шлях, жыта*) здаўна асэнсоўваліся ў сувязі з баявымі дзеяннямі. Дарэчы, спроба К. Чорнага падаць абагульнены вобраз навалы-кантынуума не адзіная ў айчынным мастацтве слова. У 1921 г. М. Гарэцкі стварыў філасофска-алегарычнае апавяданне “Фантазія”, у якім рэальныя малюнкi сусветнай бойні, рэвалюцыі, польскай інтэрвенцыі спалучыліся з фантастычным сюжэтам. На пачатку твора чытаем: “Клубок Зямлі, агорнуты крывавым туманам і згараючы ў ім, рабіў свой вечны шлях у сістэме Сонца.

Найгусцей прыпаў туман на прасторы Беларусі.

Пад гукі гармат, траскатанне стрэльбаў і кулямэтаў, пры водбліску страшных пажарышчаў раздаваліся дзікія воплі і балючыя стагнанні забіваных, рэзаных, паміраючых з голаду людзей.

Могілки і турмы перапоўніліся. Грэх спавіў кожнае сэрца. Крывёю і слязьмі назапльвалі вочы” [6, с. 118].

Сімптаматычна, што ў складаных грамадска-палітычных абставінах практычна ўсе персанажы К. Чорнага шукалі для сябе апірышча. У такой сітуацыі яны імкнуліся да заповітнай Бацькаўшчыны: нехта ўяўляў яе як інтэрнацыянальнае сусветнае дзяржаўнае ўтварэнне, заснаванае на сацыялістычных ідэалагемах, іншыя асацыявалі яе з той зямлёй, дзе жылі іх продкі, якая атаясамлівалася з пэўнымі этнаграфічнымі рысамі, са спецыфічным ладам мыслення і аксіялагічнымі арыенцірамі. Асобна паўставала тэма ўз’яднання Заходняй і Усходняй Беларусі (як непарыўных частак жывога цэлага, як знітаных у адно гісторыі беларускіх сем’яў). Такія пошукі Бацькаўшчыны самі па сабе выглядалі досыць сімвалічна (асабліва ў кантэксце творчага шляху пісьменніка): у 1930-я гг. “агульная чорнаўская апавядальная культура, майстэрства псіхалагічнага аналізу, умённе ствараць характары-тыпы і гістарычнае аблічча эпохі - усё гэта падначальваецца ідэям класавасці, партыйнасці, сусветнай пралетарскай рэвалюцыі” [7, с. 110]. У дадзеных умовах нацыянальнае вымушана падавалася як прыватнае, а разважанні пра Заходнюю Беларусь часам звужаліся да стэрэатыпага выкрыцця заган жыцця “пад панскай Польшчай”.

Ганна Бутырчык, разглядаючы архетып Бацькаўшчыны ў творах К. Чорнага і Дж. Стэйнбека, звярнула ўвагу на трыяду *Чалавек - Краіна - Сусвет* [8, с. 3]. Менавіта адносіны персанажа да Радзімы; праблем яе грамадска-палітычнага ўпарадкавання, міжэтнічных зносін, на наш погляд, вызначылі спецыфіку аповеду ў раманах “Бацькаўшчына”, “Трэцяе пакаленне” і “Млечны Шлях”: ад катэгорыі гістарычна афарбаваных яны пераходзілі ў больш філасофскае рэчышча, набывалі быццёвы характар, дазвалялі меркаваць і пра светапогляд асобнага прадстаўніка пэўнага народа, і пра менталітэт нацыі, якая знаходзілася на складаным шляху. Паводле М. Тычыны, падзеі першай паловы XX ст. пісьменнік бачыў “на фоне Вялікага Часу, прагрэсу чалавецтва, якое на працягу стагоддзяў выпрабавала, сцвярджала і абвяргала мноства ідэй грамадскага ўладкавання” [9, с. 19].

Паводле К. Чорнага, шараговы персанаж (які, з прычыны рознаскіраваных і драматычных сацыяльных працэсаў мінулага, верагодна, яшчэ не паспеў канчаткова самаідэнтыфікавацца) не мог не заўважыць, што месца яго сталага жыхарства ў часы войн і рэвалюцый ператварылася ў своеасаблівы плавільны тыгль. У рамане “Бацькаўшчына” адзначалася, што беларускім

“гасьцінцам ехалі то туды, то сюды вайсковыя абызы. Салдацкія песні чуліся адтуль. Новыя словы чуліся ў гаворцы тутэйшых людзей. Прыйшлі сюды словы з салдатамі і з Сібіру, і самага поўдню, з поўначы... Нават палонныя, і тыя прынеслі сюды сваю гаворку. Гасьцінец гэты бачылі ўсялякія людзі, з сваімі звычаямі, з сваімі словамі” [10, с. 70]. Да спрадвечных праблем нацыянальнага і рэлігійнага характару дадаваўся водгалас хісткага палітычнага жыцця Захаду (шырэі - цывілізацыі, якая пачала спазнаваць выклікі татальных войнаў, таталітарных рэжымаў, расчалавечвання).

Як мяркуе аўтар, Першая сусветная змагла падвесці дачыненні *свайго і чужога* ў Расійскай імперыі да абсурднай мяжы. Персанаж рамана “Бацькаўшчына”, жывучы ў шматнацыянальнай дзяржаве, нават не дзвіўся афіцыйнай прапагандзе, што ў жніўні 1914 г. сцвярджала: “не толькі мы рускія, а і ўсе інаверцы, населяючыя вялікае нашае рускае отечество, должны проникнуться единым духом патриотизма, духом великой России” [10, с. 44] і стаць адзінай сям’ёй перад абліччам ваеннай навалы. Святары розных канфесій, па традыцыі, кожны на свой лад, намаўлялі яго супраць каталіка ці праваслаўнага, які быў аднолькава селянінам-беларусам: “от-бо хамская гэтая руская вера. Поп гэты - дык не каб паважаюна, як, напрыклад, ксёндз, рабіў адправу, а пакручваецца як на ражне, неяк, нават, здаецца, некуды падміргвае адным вокам. А пеўчыя дзяруць як дзеркачом... А Хрыстос - дык таксама не палюдзку на крыж прыбіты” [10, с. 15]. Аўтар, які занатаваў падобныя прафанныя меркаванні, разам з тым засведчыў, што шараговы беларус быў гістарычна падрыхтаваны да новага парадоксу ўжо часоў вайны: “унь у нас у гарадку малебства нядаўна адпраўлялася, каб бог памог пабіць германцаў. А германцы ня просяць бога, каб ён памог ім пабіць расійцаў? Дык каго-ж богу слухаць? Што, германцы горшыя за расійцаў, што, яны ня людзі?” [10, с. 61].

Плынь жыцця паступова падводзіла асобных рэфлексоўных жыхароў з імперый-антаганістаў да ўсведамлення падабенства ў адносінах шараговых грамадзян да вайны і палітычных праблем пачатку ХХ ст. Сваё стаўленне яны фармулявалі ў адчайна-цынічнай форме: “Мне кажуць - ратаваць бацькаўшчыну. Дык няхай гэтакія бацькаўшчына праваліцца скрозь зямлю, калі ў ёй я павінен ня жыць, а гніць! Гэтакую бацькаўшчыну трэба самому старацца збыць з свае галавы. Ня трэба мне ні бацькаўшчыны гэткае, ні вайны, ні акапаў гэтых, нічога гэтага!..” [10, с. 67]. Беларусы і немцы, безумоўна, захавалі любоў да зямлі, на якой жылі, але яны зненавідзелі сучасны ім сацыяльны лад, што прыніжаў асобу і

вымагаў ад яе выключна імперска-патрыятычнага пафасу.

Паводле К. Чорнага, у час Першай сусветнай частка персанажаў талерантна паставілася не толькі да прадстаўнікоў іншых нацый ці канфесій, але і да дэзерціраў і палонных - асоб, якія ў грамадскай свядомасці звычайна атаясамліваліся з нечым маргінальным. Шараговы чалавек лёгка разумеў логіку іх разважанняў і пагаджаўся з жыццёвай пазіцыяй, якая раней падалася б занадта заганнай: “я ўжо раз траха не памёр, нямаведама чаго, за кого і за што” [10, с. 51], “А за каго я ваяваць буду? Што, нехта пра мяне дбае? Нехта дбае, што мае дзеці дома пакутуюць?” [10, с. 53 - 54]. У актуальным грамадска-палітычным кантэксце 20 - 30-х гг. ХХ ст. падобныя пасажы ўспрымаліся не толькі як салідарнасць з людзьмі, што выпадкова патрапілі ў чужы ім тэатр баявых дзеянняў, але і як безумоўная праява рэвалюцыйнага настрою.

У іншых творах пісьменніка праблема (не) прызнага стаўлення да ворага, іншаверца, носьбіта адрознага светапогляду не страціла актуальнасці, бо К. Чорны засяродзіўся на быцці савецкага грамадства ў часы класавай барацьбы, калі ні веравызнанне, ні крэўнасць, ні сяброўскія адносіны, ні партыйнасць не маглі гарантаваць стабільнага існавання, пазбаўленага жаху перад будучыняй. У такіх умовах у першую палову ХХ ст. адбываўся натуральны перагляд адносін да Бацькаўшчыны. Матэрыяльныя нястачы і духоўны прыгнёт не страчвалі значнасці, але яны мізарнелі, калі, напрыклад, героі К. Чорнага назіралі за натоўпам бежанцаў: “гасьцінцам яшчэ ўсё, як-бы з прычыны нейкае інэрцыі, безупынна ішлі ў глыб краіны пабітыя часьці расійскага войска. Побач з войскам паўзлі нязлычоныя ўцякацкія фурманкі... войсковая навала гнала іх угрунь, аж пакуль сялянскія коні ня падалі і, перакінутая дагары коламі, фурманка не раскідалася па дарозе на дробныя рыштункі” [10, с. 48]. Звычайна персанажы праецывалі вопыт выгнаннікаў на сябе, прыходзілі да высновы, што нязнаны катаклізм патэнцыйна змусіць іх пакінуць Бацькаўшчыну. Ужо ў часы Вялікай Айчыннай вайны, працуючы над раманам “Млечны Шлях”, пісьменнік звярнуў увагу на вопыт незвычайнага кшталту выгнаннікаў - асоб, якія па выніках падзелу Беларусі апынуліся ў двухсэнсоўнай сітуацыі: не прымаючы дзяржаўны лад у Заходняй Беларусі, яны часова кіраваліся ў “духоўную эміграцыю” (Мікалай Сямага), а калі іх пратэставыя настроі выспявалі канчаткова, нелегальна пераходзілі дзяржаўную мяжу. Спецыфічна тэма выгнанніцтва акрэслена і ў апавесці “Лявон Бушмар”: нягледзячы на ідэалагічна правільныя захавы К. Чорнага выкрыць прыватнаўласніцкую псіхалогію, у апавесці паў-

стае праблема асаблівага стаўлення да зямлі як найвышэйшай для селяніна каштоўнасці. Кожны, хто не жадаў адсурацца ад маёмасці, адзінаўласнага гаспадарання на сваім надзеле, стыгматызаваўся “прагрэсіўнымі” прадстаўнікамі грамады, у пэўным сэнсе ўсё ж “страчваў бацькаўшчыну”.

Беручы пад увагу сцвярджэнне А. Адамовіча, што “творчае развіццё К. Чорнага - працэс надзвычай актыўны і ў той жа час з заўсёднымі вяртаньнямі (на іншым узроўні) назад: да знаёмых матываў, тэмаў, нават дэталей. Кожны твор К. Чорнага - не толькі прыступка да наступнага, але і як бы матэрыял для яго” [11, с. 63], можна сцвярджаць, што пісьменнік комплексна распрацаваў матывы страчанага маленства. Мастак слова падкрэсліваў, што маладая асоба найбольш пакутавала ад тэмпаральнага разрыву. Ва ўмовах войнаў і рэвалюцый духоўнае сталенне адбывалася практычна імгненна, і падлеткі прымалі на сябе абавязкі дарослага: “*дзесяцігоднія дзяўчаткі жалі жыта, дванаццацігоднія хлопчыкі аралі як мае быць, а пятнаццацігоднія самі вялі гаспадарку, кармілі сем’і працай сваіх рук... Шаснаццацігоднія хлопцы хадзілі па пілоўцы, а семнаццацігоднія пачыналі пераймаць цялярства*” [12, с. 5]. Празаік добра ўсведамляў, што такія атыповыя трансфармацыі негатыўна адбіваліся на непадрыхтаванай псіхіцы, прыводзілі і да іншых наступстваў: асоба не мела часу, каб глыбока спасцігнуць спадчыну продкаў, і таму парывала з родным карэннем. Юначая свядомасць грэблівая ставілася да ўсяго комплексу з’яў, што ўваходзілі ў паняцце *Бацькаўшчына* і афіцыйна абвяшчаліся заганамі, недапушчальным нацыяналізмам.

Апавядальнік у рамане “Пошукі будучыні” з непадробным жалем разважаў пра дзяцей і моладзь, якім выпала жыць у гады Першай сусветнай: “*яны... належалі да таго пакалення, якое не ведала сапраўднага маленства... А каб хто ім сказаў, што другое пасля іх пакаленне (іх дзеці) ужо і маладосці мець не будуць, што іх маладосць з’есць чужы прышэлец*” [12, с. 53]. Цытату ілюструе лёс Колі Сушчэвіча (“Заўтрашні дзень”) - хлопчыка, які перажыў трагедыю: смяротнае пакаранне маці фашыстамі, здраду бацькі. Разважаючы пра прыватную сітуацыю часоў Вялікай Айчыннай, К. Чорны быццам бы ўглядаўся ў цэлае пакаленне, у душы якога “*ішло вялікае змаганне заўчаснай сталасці з абязвечаным маленствам*” [1, с. 320]. Паказальна, што ў 1944 г. аўтар болын аптымістычна паставіўся да будучыні дзейнай асобы, акрамя таго, пісьменнік спадзяваўся, што навала-кантынуум перапыніць сваю разбуральную хаду, дазволіць беларусам у новых абставінах звярнуцца да спрадвечнага пытаньня набыцця (захавання) Бацькаўшчыны.

Пошукі Бацькаўшчыны - канцэптuallyна значная і скразная для ўсёй творчасці Кузьмы Чорнага тэма. Аўтар распрацоўваў яе як у філасофска-ўніверсальным і ў індывідуальна-прыватным, так і ў гістарычным і актуальным грамадска-палітычным рэчышчах. Проза пісьменніка адлюстравала змены ва ўспрыманні такой катэгорыі, як Бацькаўшчына, пад уплывам нараджэння і станаўлення савецкага ладу жыцця, што легітымизаваў сацыялістычную Радзіму. У гэтай Радзіме рабіліся маргінальнымі найважнейшыя атрыбуты, яна, была пазбаўлена пэўных нацыянальных рыс, якія падаваліся выключна ў заганным святле. У спадчыне класіка ўзнімалася праблема захавання станюўчага вобраза Бацькаўшчыны ў свядомасці асоб маладога веку, якія ў плыні войнаў, рэвалюцый, навукова-тэхнічнага прагрэсу, дэвальвацыі традыцый не засвойвалі каштоўнасці продкаў, страчвалі глыбінную повязь з уласнай зямлёй. Набыццё (захаванне) Бацькаўшчыны, паводле Кузьмы Чорнага, рэльефней паўставала падчас разгляду тэм бежанства і страчанага маленства.

Спіс літаратуры

1. Чорны, К. Заўтрашні дзень / К. Чорны // Выбраныя творы. - Мінск: Беллітфонд, 2000. - С. 319 - 366.
2. Мішчанчук, М. Кузьма Чорны. З верай у светлы дзень / М. Мішчанчук // Беларуская літаратура XX ст. - Мінск: Выш. шк., 2001. - С. 91 - 149.
3. Рагуля, А. Кузьма Чорны / А. Рагуля // Гісторыя беларускай літаратуры: XX ст. (20 - 50-я гады). - Мінск: Выш. шк., 2000. - С. 411 - 445.
4. Корань, Л. Кузьма Чорны / Л. Корань // Цукровы пеўнік: літ.-крыт. артыкулы.-Мінск: Маст. літ., 1996. - С. 65 - 114.
5. Чорны, К. Буры // Выбраныя творы / К. Чорны. - Мінск: Беллітфонд, 2000. - С. 466 - 468.
6. Гарэцкі, М. Фантазія // Творы: Дзве душы: Апавесць. Апавяданні. Жартаўлівы Пісарвіч: П’еса. Літаратурная крытыка і публіцыстыка. Лісты / М. Гарэцкі. - Мінск: Маст. літ., 1990. - С. 118 - 120.
7. Сінькова, Л. Стылёвыя прырытэты Уладзіміра Дубоўкі, Уладзіміра Жылкі, Кузьмы Чорнага і сацыялістычны рэалізм / Л. Сінькова // Паміж тэкстам і дыскурсам: беларуская літаратура XX - XXI стст.: гісторыя, кампаратывістыка і крытыка (літаратурна-крытычныя артыкулы, гутаркі). - Мінск: Паркус плюс, 2013. - С. 107 - 111.
8. Бутырчык, Г. Архетып Бацькаўшчыны ў творчасці Джона Стэйнбека і Кузьмы Чорнага: аўтарэф. дыс... канд. філал. навук : 10.01.03 ; 10.01.01 / Г. Бутырчык ; Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. - Мінск, 2003. - 21 с.
9. Тычына, М. Цана працоўнага // Выбраныя творы / К. Чорны. - Мінск: Беллітфонд, 2000. - С. 5 - 24.
10. Чорны, К. Бацькаўшчына / К. Чорны. - Менск : ДВБ ЛіМ, 1932. - 156 с.
11. Адамовіч, А. Путь к большой прозе / А. Адамовіч // Горизонты белорусской прозы. - М. : Сов. писат., 1974. - С. 55 - 97.
12. Чорны, К. Пошукі будучыні // Пошукі будучыні: Раман. Апавесці. Апавяданне / К. Чорны. - Мінск : Маст. літ., 2008. - С. 5 - 214.

Зоя ТРАЦЦЯК,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт.

Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса.